

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.57

Донченко О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

FEATURES OF DISTRIBUTION OF EUROPEAN LIBERAL IDEAS IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Статтю присвячено здійсненню історико-правового аналізу процесу поширення європейського лібералізму в Україні у другій половині ХІХ століття. Здійснено порівняльну характеристику категорії «свобода» як стрижневого елемента лібералізму серед європейських та українських представників. Визначено характерні особливості трансформації європейських ліберальних ідей в українських реаліях. Звернуто увагу на відображення соціально-національних ідей в модифікації українського лібералізму.

Ключові слова: лібералізм, ліберальні ідеї, свобода, національні ідеї.

Стаття посвячена проведенню історико-правового аналізу процесу розповсюдження європейського лібералізму в Україні во второй половині ХІХ століття. Осуществлена сравнительная характеристика категории «свобода» как ключевого элемента либерализма среди европейских и украинских представителей. Обозначены характерные особенности трансформации европейских либеральных идей в украинских реалиях. Обращено внимание на отображение социально-национальных идей в модификации украинского либерализма.

Ключевые слова: либерализм, либеральные идеи, свобода, национальные идеи.

The article is devoted to the effectuation of historical-legal analysis of the spread of European liberalism in Ukraine in the second half of the XIX century. In the article is implemented comparative characteristic of the category of “liberty” as a key element of liberalism among the European and Ukrainian representatives. The author defines distinctive features of the transformation of European liberal ideas in Ukrainian realities. The article is paid attention to the reflection of social-national ideas in the modification of Ukrainian liberalism.

Key words: liberalism, liberal ideas, liberty, national ideas.

Постановка проблеми. Ідея лібералізму в середині ХІХ ст. оволоділа всіма розвинутими країнами світу. У цей період у найширшому сенсі слова лібералізм розглядався і як ідеологія, і як стиль державної політики, і як модель держави, і як стиль життя. Термін «лібералізм» походить від латинського «libertas», що означає «свобода», яка є продовженням природних прав людини. Це дуже складний термін, оскільки він є базовою категорією для потужного простору сучасних політичних процесів і включений у глобальні процеси, що формують світ протягом майже трьох століть.

Складний період становлення України як правової держави та проголошення владою курсу на інтеграцію до Європейського Союзу потребують поваги до особистості, захисту недоторканності її прав, свобод та законних інтересів. Різноманітні за політичними програмами партії України в тому чи іншому вигляді підтримують ліберальну ідеологію, що вимагає проаналізувати і порівняти якнайбільше різновидів лібералізму у світі, а також осмислити спадщину українського лібералізму, навчаючись на власних помилках.

Поняття категорії «лібералізм» дуже різняться у різних країнах і в чистому історичному вигляді не

існує. Так, необхідно розрізняти лібералізм політичний та економічний, лібералізм англійський відрізняється від французького чи американського, лібералізм ХІХ ст. відрізняється від лібералізму ХХ ст. та лібералізму сучасного тощо. Така трансформація змісту цієї категорії пояснюється впливом історичних закономірностей розвитку тієї чи іншої країни, а також соціально-економічним, національним та культурним середовищем суспільства.

У політико-правовому житті України другої половини ХІХ ст. серед таких найголовніших проблем, як ліквідація кріпацтва і покращення соціально-економічного стану, перед освіченим прошарком суспільства постало питання поширення ідеї європейського лібералізму і просвітництва. За тих складних умов, які існували у Галичині та Наддніпрянській Україні, громадсько-політичні діячі та науковці підтримували тісні культурно-інтелектуальні зв'язки, зустрічалися, листувалися та спільно працювали на ідею української державності, виховання політичної і правової культури, пробудження політичної та правової самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень. Питання виникнення та розвитку ліберальних ідей в українській

політико-правовій думці другої половини XIX ст. досліджувалися такими науковцями, як Х.Т. Слюсарчук, Л. Щербін, П.П. Гай-Нижник, Г.М. Буканов, В.С. Даценко, Ю.М. Коломієць, Ю.В. Ковбасюк та ін.

Розробка цієї проблематики залишається фрагментарною, оскільки дослідження проходить в історичному аспекті і знаходиться на межі кількох наукових галузей: політології, філософії, юриспруденції.

Мета статті. 1. Провести історико-правовий аналіз процесу поширення європейського лібералізму в Україні у другій половині XIX ст. 2. Визначити характерні особливості трансформації європейських ліберальних ідей в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу. Одним із чинників поширення ліберальних ідей в Україні у XIX ст. було сприйняття досвіду західноєвропейського лібералізму, який бере свій початок як напрям європейської політичної та правової думки у творчості англійського мислителя Джона Локка (1632–1704 рр.). Він запропонував доктрину раннього лібералізму, що містила оригінальну концепцію природного права і найважливіші державно-правові принципи громадянського суспільства. Створена Дж. Локком тріада правової формули (життя, свобода, власність, які не залежать від держави) в Англії надалі активно розвивалася і доповнювалася.

Так, своєрідний і особливий лібералізм І. Бентама (1748–1832 рр.) полягає не у свободі окремої людини, а в тому, що людина повинна сама піклуватися про себе, про свій добробут, не покладатися на будь-яку зовнішню допомогу, визначати, у чому полягає її інтерес і користь [1, с. 21].

Тобто лібералізм І. Бентама поданий крізь призму категорії «утилітаризм», що в перекладі з латинської означає «користь» або «вигода».

Знаковою фігурою пізнього класичного лібералізму став Д.С. Милль (1806–1873 рр.), за яким свобода – це головний засіб або головний шлях до самовдосконалення людини, і держава має створювати умови для цього, тобто свобода – це вихідне начало, з якого мають бути вирішені стрижневі для держави і суспільства політичні, економічні, соціальні, правові питання, що і стане показником сильної та успішної держави. При цьому він зазначав, що вільна людина вміє самостійно обмежувати рамки своєї свободи.

У Франції духівником лібералізму є Б. Констан (1767–1830 рр.), наукова діяльність якого збігається у часі із творчістю І. Бентама. Центром громадянської свободи, за Б. Констаном, є права людини. Це недоторканність особистості та приватної власності, свобода слова та друку, свобода обирати професію та місце проживання, але при цьому держава не має ніякого стосунку до встановлення чи скасування цих прав, оскільки це природні права людини.

А. Токвиль (1805–1859 рр.) – видатний теоретик демократії і водночас послідовний ліберал – розглядав свободу людини як її почуття власної гідності, яке у кінцевому підсумку формує головну чесноту держави.

У Німеччині також розроблялися проблеми лібералізму, зокрема І. Кантом (1724–1804 рр.) та

Г.В. Гегелем (1770–1831 рр.). Лібералізм Канта – це передусім абсолютна цінність людини, яка має бути самою ціллю, а не знаряддям для досягнення чийось цілей.

Традиційно представниками українського ліберального руху другої половини XIX ст. вважають Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка тощо, які, осмислюючи великі соціально-історичні зміни, що відбувалися у країні, звертаються до досвіду Європи. Починається процес рецепції основ та принципів європейського лібералізму, який в українських реаліях трансформується, набуває своїх характерних рис та ознак.

В українській політико-правовій ідеології другої половини XIX – початку XX ст. трансформована та адаптована до українських реалій європейська ліберальна ідея була підпорядкована соціальній та національній ідеям, залишаючись байдужою до проблем самостійності України й побудови суверенної національної держави. Фактично розпочав процес поширення ліберальних ідей в українській політико-правовій та суспільній думці М. Драгоманов (1841–1895 рр.) – історик, філософ, фольклорист, політичні погляди якого формувалися під впливом європейських ліберальних і соціалістичних ідей XIX ст., який є продовжувачем демократичних традицій Кирило-Мефодіївського товариства [2, с. 90].

Уже серед завдань товариства спостерігаємо ідеї свободи і рівності українського народу, які за драгоманівським підходом необхідно пов'язати з українським національним рухом та європейськими ліберальними концепціями, оскільки завдання кожного народу і кожної нації – прагнення йти до цивілізації, усвідомлюючи себе частиною, елементом міжнародної, міжнаціональної, світової системи, а українці багато часу втратили, поки більшість народів Європи створювала свої держави. Отже, історія свободи є історією обмеження державної влади. Прагнення народу до свободи безпосередньо залежить від національної самосвідомості, достатнього рівня цивілізованості й освіченості народу, високого рівня політичної і правової культури, оскільки свобода не означає всюдозволеності.

У цьому ракурсі він ратував за підвищення культурно-освітнього рівня українців, піднесення їхньої національної свідомості й, урешті, національного самовизначення [3, с. 98].

Лібералізм М. Драгоманова можна визначити як доктрину, відповідно до якої найвищою цінністю є людська індивідуальність та недоторканність особистої сфери. У політичному сенсі це означає розширення індивідуальних прав, таких як недоторканність тіла для ганебних покарань і смертної кари, недоторканність помешкання для поліції без судової ухвали, негайна передача заарештованого до рук судової влади, недоторканність приватних листів і телеграм, свобода вибору місця мешкання й занять, свобода совісті та відокремлення церкви від держави, держави від церкви, свобода слова, друку, навчання, свобода зібрань, мітингів і процесів, свобода звернень до владних структур, а інди-

від з його волею є основою соціального порядку. Із часом ліберальні ідеї М. Драгоманова перейняли інші діячі. Так, вірним учнем та невтомним апостолом ліберальних ідей М. Драгоманова став літератор, культурно-освітній і громадський діяч М.І. Павлик (1853–1915 рр.). Зустріч і знайомство у березні 1876 р. із М. Драгомановим визначили сутність цих ліберальних ідей: це громадські та особисті свободи, соціальна справедливість і головне – орієнтація на європейські ідеали наукового поступу. І це незважаючи на те, що наприкінці 80-х М. Павлик став одним із засновників Української радикальної партії, редактором її органів «Народ», «Хлібороб», а пізніше – редактором радикального «Громадського голосу» (1895–1905 рр.) і заступником голови Головної Української Ради (1914 р.).

З 1873 р. почалася активна співпраця між М. Драгомановим та українським національним, політичним діячем та науковцем С.А. Подолинським (1850–1891 рр.), який, навчаючись в університеті, захоплюється ліберальними поглядами, хоча пізніше його суспільно-політичним ідеалом був громадський соціалізм, тобто суспільство, в якому народ сам управлятиме й керуватиме всіма економічними, політичними та культурними процесами.

Прикладом поєднання лібералізму та соціалізму в поглядах С. Подолинського є його робота «Ремесла і фабрики на Україні» (1880 р.), в якій висвітлені питання економічної історії України щодо поділу праці, додаткової вартості, експлуатації робітників та переваги соціалістичної (громадської) форми власності, при цьому із застереженням, що неприпустимим є насильне нав'язування громадської власності.

У складеній С. Подолинським, М. Драгомановим та М. Павликом «Програмі» визначено політичні, економічні та культурні вимоги українства: рівноправ'я чоловіків та жінок; свобода слова, друку й науки, зборів і товариств; автономія кожної громади; повна самостійність для вільної спілки громад на всій Україні; доступність засобів виробництва для товариств і громад селян та робітників; розвиток науки, доступність освіти, свобода віросповідання; скасування державного війська й утворення громадського козацтва [4, с. 78].

Громадська діяльність і праці М. Драгоманова й С. Подолинського справили значний вплив на подальший розвиток української політичної думки, зокрема на творчість поета, письменника, мислителя, громадського діяча і філософа І.Я. Франка (1856–1916 рр.), політико-правових поглядів якого також зазнали світоглядних трансформацій, акумулюючи національно-культурні та національно-політичні здобутки всіх попередніх поколінь. Його роботи були покликані підняти людей на активну боротьбу та створити українську незалежну державу. Свої роздуми із приводу соціального, економічного, політичного й культурного стану українського народу, зокрема галицьких селян, він зв'язав із досягненням європейської політичної та правової думки [5, с. 9].

У творчості І. Франка розвиваються грані політичної орієнтації, що підтверджується фактами. Він

був одним із організаторів Русько-Української радикальної партії, прихильником соціалізму, пізніше – федералізму з максимальною децентралізацією і самоврядуванням громад та областей, але, провівши аналіз творчості і політико-правових поглядів, знаходимо ідеї свободи як стрижневі у процесі побудови правової держави (тобто всі громадяни мають бути забезпечені рівними свободами і можливостями) та ідеї об'єднання гармонійно розвинених особистостей як стрижневі в концепції суспільства. До речі, щодо гармонійно розвинених особистостей можна констатувати вплив представників англійського лібералізму.

З 1895 року світогляд І. Франка еволюціонує. Так, відомий учений, громадський діяч І. Лисяк-Рудницький писав про молодого І. Франка: «У перший період він став соціалістом, проте яскравого драгоманівського ліберального й персоналістського складу» [5, с. 12]. До 1905 р. він формулює власну концепцію українського демократичного націоналізму (національної демократії).

За світоглядними орієнтирами близькою до І. Франка була українська поетеса, літературний критик, громадський діяч Л. Українка (1871–1913 рр.), погляди якої до певної міри були в руслі звернень до демократизму і соціалізму, які мали б урятувати Україну. Серед соціальних ідей, за які боролася Л. Українка, таких як знищення експлуатарського ладу і тиранії, встановлення дійсного народовладдя, звертаємо увагу на свободу особи, прагнення боротьби за волю, право на щастя людини, піднесення її гідності як найвищої цінності в загальнолюдських і національних вимірах. Окрім цього, вона закликає не лити сліз, а шукати в людях «живий вогонь», пробудити народ для боротьби проти невольницького становища і національного гноблення. Це впливає не тільки з літературної діяльності, а й з листування з М. Павликом, якого вона активно підтримувала у критиці недемократичної політики Австро-Угорщини стосовно українського населення у «Народі» і «Хліборобі», а також із критичної статті «Безпардонний патріотизм» у «Народі» тощо. Хоча Л. Українка і цікавилася діяльністю різних політичних партій, до жодної так і не вступила. Можна стверджувати, що письменниця гостро критикувала політичну млявість, ідейну односторонність радикального руху, вона закликала встановити тверду дисципліну серед членів партії, виробити чітку тактику і ширше ставити суспільні проблеми [6, с. 48].

Отже, поширення і модифікація ліберальних ідей в Україні відбувалися за принципом схожості ідейних позицій громадсько-політичних діячів, які мали тісні контакти між собою і попри розбіжності в ідейних переконаннях, неоднорідності та різноманітності думок могли організовуватися задля спільної справи для впливу на український національний рух. Спільним для різноманітних суспільно-політичних та ідейних течій був патріотизм, прагнення свободи, критичність до влади, вірність своїм думкам.

У кінці XIX ст. спостерігаємо перехід українського ліберального руху від переважно просвітниць-

кої до активної політичної діяльності. Так, у 1897 р. створюється Всеукраїнська загальна організація (ВУЗО), яка у 1904 р. була трансформована в Українську демократичну партію. Це була нелегальна громадсько-культурна організація з вимогами автономії України, федеративної перебудови Росії. Національна ідея вийшла за межі інтелігентського середовища і стала активніше проникати у широкі маси.

Поширення драгомановських ліберальних ідей, суть яких – у максимальній свободі кожної особистості, продовжується і на початку ХХ ст. Не менш важливу роль у цьому відіграла ще одна знакова фігура – вчений і громадський діяч Б. Кістяківський (1868–1920 рр.), якому симпатизували ідеї М. Драгоманова та І. Франка. Він брав безпосередню участь у створенні багатьох опозиційних владі демократичних організацій, був помітною постаттю у соціал-демократичному та ліберальному русі.

Початок ХХ ст. – це період загострення політичної боротьби, висування політичних завдань українського національного, демократичного і ліберального рухів, також поширюється і соціальний склад лібералів. Ліберальна буржуазія, поміщики, вчителі, лікарі, агрономи висувають вимоги розширення прав земств, ліквідації кріпосницьких порядків, надання політичних прав, допуску української мови в усі сфери суспільства. Деякі автори у поширенні лібералізму виокремлюють різні за змістом етапи та напрями. Так, на українських землях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. бачимо поширення лібералізму двох напрямів: буржуазного (1840–1860-ті рр.) та соціального (1870–1910-ті рр.) [7, с. 191].

Лібералізм поширювався в Україні двома шляхами: перший пов'язаний із намірами М.П. Драгоманова перенести західноєвропейські ліберальні ідеї на український ґрунт та поєднати їх із соціальними та національними ідеями; другий являв собою діяльність представників російської ліберальної думки в Україні, так званого ліберального народництва [8, с. 176].

До речі, висловлювання щодо негативного впливу російських лібералів звучали вже тоді. Визначний український політичний мислитель та громадський діяч Д.І. Донцов (1883–1973 рр.), критично оцінюючи російських лібералів щодо українського національного питання, вважав, що «максимум, на який ішли російські ліберали – це право на культурне самовизначення для українців, ставлення російського лібералізму до українців є різко негативним, для них характерна імперіалістична політика» [9, с. 185].

Ліберальні ідеї в Україні другої половини ХІХ ст. здавалися нереальними для українських земель у складі держав-імперій з тоталітарним режимом, а тому ніколи не мали широкої підтримки. Неуспіх поширення ліберальних ідей в Україні зумовлений обмеженням прав та свобод у Російській імперії, придушенням будь-яких проявів національного життя [10, с. 13].

Висновки. Провівши дослідження процесу зародження і поширення українських ліберальних ідей у другій половині ХІХ ст., дійшли висновків: 1. Українські ліберальні ідеї, маючи свою історію і традицію, є органічним складником політичної думки України. Формування у Західній Європі класичного лібералізму знайшло відгук в Україні у другій половині ХІХ ст. у творчості М. Драгоманова та його послідовників.

2. Специфічний характер адаптації західноєвропейських ліберальних ідей в українському суспільстві пояснюється протиріччям між лібералізмом, який відстоює особистість як пріоритет, та націоналізмом, який відстоює національний колектив як пріоритет і найвищу цінність політичного життя.

3. Велику роль у поширенні західноєвропейських ліберальних ідей відіграли культурно-інтелектуальні зв'язки громадсько-політичних діячів та науковців, які попри різні ідейні переконання об'єдналися заради свободи та національного звільнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кормич А.І. Сучасне звучання правової доктрини Ієремія Бенґама / А.І. Кормич // Актуальні проблеми держави і права. 2004. – Вип. 22. – С. 20–24.
2. Поцюрко О.Ю. Концепт нації та її ознак у творчості М. Драгоманова / О.Ю. Поцюрко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип. 9. – С. 90–92.
3. Дем'яненко Н. «Громадівський соціалізм» М.П. Драгоманова: витоки, сутність, еволюція змісту / Н. Дем'яненко // Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 1. – С. 96–102.
4. Маслюченко С.П. Сергій Подолинський і українське інтелектуальне середовище / С.П. Маслюченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2011. – Вип. 9. – С. 72–81.
5. Кисляк Л.Н. Політико-правові погляди Івана Яковича Франка / Л.Н. Кисляк // Прикарпатський юридичний вісник. – 2016. – Вип. 1. – С. 9–13.
6. Остропольська М.В. Михайло Павлик і Леся Українка: особливості культурно-інтелектуальних зв'язків / М.В. Остропольська // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – 2011. – Т. 19, вип. 19. – С. 46–52.
7. Галів М. Ліберальні ідеї в українському історико-педагогічному наративі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Галів // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2014. – Вип. 10. – С. 190–197.
8. Коломієць Ю.М. Пріоритетність прав і свобод особи в українській ліберально-правовій думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття / Ю.М. Коломієць, Т.В. Коломієць // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2000. – № 11. – С. 176–181.
9. Щербін Л. Дмитро Донцов і російський лібералізм / Л. Щербін // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 184–188.
10. Гай-Нижник П.П. Лібералізм як філософська, політична та економічна теорія: нарис історії становлення та розвитку / П.П. Гай-Нижник // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 88. – С. 5–14.